

Lánczi András

MÁR CSAK EGY ÉRTELMISÉGI MÍTOSZ MENTHET MEG
BENNÜNKET?*A száz éve született Bibó Istvánról**

Olvasgatom a Bibó István születésének századik évfordulójára írt rövidebb-hosszabb írásokat, tanulmányokat. Olykor belenézek az eredeti bibói szövegekbe is, a könyvekben ott vannak az aláhúzatásaim, még az 1980-as évekből. Pályakezdő középiskolai tanárként igyekeztem megérteni, miért éppen Bibó, miért Lukács György az autentikus kádári világ értelmiségének divatos szerzői. Hogy léteznek divatok, intellektuális divatok is, azt Georg Simmeltől tanultam meg. Később arra is rájöttem, hogy a divatot az különbözteti meg a hatástól, hogy a hatás – ha egyszer kialakult – folyamatos, a divat pillanathoz, hangulathoz, meghatározott érdekekhez kötődik. Rám Bibó István szerzőként nem gyakorolt, emberként pedig nem gyakorolhatott hatást, mert nem ismertem. Hiszek az emberi példák erejében, hiszek mítoszképző személyiségekben, tudom, hogy hit és racionalitás kettőssége határozza meg gondolkodásunkat. Azt is értem, hogy az értelmiség nagy része azért érzi magát különbnek, mert az erkölcs és politika viszonyát az előbbi szemszögéből vizsgálja, mert az erkölcs magasabb szempont, mint a politikaké. Bibó is ennek volt a képviselője, ezért válhatott szinte politikai oldaltól függetlenül példaképpé, követendő gondolkodóvá az értelmiség szemében – még akkor is, ha Bibónak erős fenntartásai voltak az értelmiség és hatalom viszonyát illetően.

Bibó testesíti meg a magyar szocialista reformértelmiséget, melynek gyökerei talán 1956-ig, de egészen biztosan az 1980-as évekig nyúlnak vissza, a teljes képet nézve pedig a felvilágosodásig. Ennek az értelmiségi szemléletnek a lényege, hogy a hatalom természete kalodába fogható a racionális, felvilágosult és erkölcsi elveken alapuló politizálás révén. S mivel a politika mindig leveri az erkölcsi elvek és normák mércéjét, hát annál rosszabb a politikának. Ezért – szemben Bibóval – mindig készen áll az antipolitika politikai elvé emelésére, ami együtt jár az értelmiség politikussal szembeni gögös fölényének kimondásával. A Bibó utáni értelmiség – jobb- és baloldali egyaránt – azt gondolja, hogy a politika természete végsősoron megváltoztatható, vagy úgy, hogy értelmiségiek lesznek politikussá, vagy úgy, hogy a politika értelmiségi tevékenységgé szelídíthető. Egyik sem járható út, ezt éppen Bibó sorsa mutatja.

Bibó sajátos keverékét adja a magyar romantikus-historicista konzervativizmusnak, a nyugati felvilágosultnak, a természetjogi normativitásnak (miszerint az igazság

* A tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005. számú TÁMOP program „Hatékony állam, szakértő közigazgatás, regionális fejlesztések a versenyképes társadalomért” alprojektjében, az „Állam és polgárai” műhelyben készült.

felette áll a haszonnak), az antikok iránti megkopott nosztalgiának, a szellemtörténeti holizmusnak és a modern historicista, relativista gondolkodásnak – ami az ő esetében könnyen csúszott át moralizálásba. A moralizálás ebben az esetben azt jelenti: a szerző folyamatosan annak a nevében érvel, hogy az ész mércéi szerint minek kellene történnie, s a valóság miként marad el ettől. Nem véletlen, hogy a legkülönbözőbb írásainak visszatérő fogalma a „torzulás”, a „zsákutca” és olyan fogalmak, amelyek azt sugallják: a dolgoknak van egy normális menete, de a valóság ettől rendre elbitangol. Bibó egész életében flörtölt az antik politikai gondolkodásnak az egész megértésére irányuló törekvésével, ugyanakkor a felvilágosodás – az előbbivel össze nem egyeztethető – racionalitása is lenyűgözte. De míg részéről az előbbi inkább halvány intellektuális nosztalgia volt, az utóbbi hatotta át a teljes gondolkodását, határozta meg politikai cselekvését.

Bibó elsősorban jogász volt, másodsorban historicista politikai gondolkodó, akit a történelem nagyon érdekelt; de nem tudományként, hanem a dolgok értelmezési kereteként. Számára a történelem egyfajta szellemtörténet volt, ezért nem is zavarták a különböző történelmi értelmezések ellentmondásai, vitapontjai, egyáltalán: a történelem mint problematikus szellemi tevékenység. Magabiztosan, határozott középiskolai történelemtanári attitűddel értekezett jelene történeti összefüggéseiről, mintha a történeti ismeret egzakttsága nem volna kérdés. Magától értetődően, lekerekített módon beszélt történelmi eseményekről, csak azért nem volt történetfilozófus, mert egyáltalán nem volt filozófus. Lehet, hogy érdekelte a filozófia, de el nem mélyült benne, ez érződik a szövegeiből, érvelési útjaiból.

Örök dilemma, hogyan olvassunk régi szerzőket. Ennél már csak az nehezebb, ha a félműlthoz tartozó szerzővel, mi több, majdhogynem kortársunkkal van dolgunk, akinek személyiségjegyei is befolyásolják megítélésünket. Vajon igaz az, hogy a jó gondolkodónak jó embernek is kell lennie? Aligha. Hogy oly sokan biztatnak másokat Bibó műveinek olvasására, azt jelzi: egyesek kétségbeesetten politikai hasznot remélnek Bibótól, akinek van életműve és az életművön is áthatoló, tiszteletre méltó karaktere. Míg mások, akik kutatták Bibó műveit, csöndességben és reflektorfény nélkül folytathatják munkájukat, amikor elmúlik az évfordulóval egybeesett – az „Olvassunk több Bibót!” felszólításban megtestesülő – politikai álszükséglet kielégítése.

Bibó és a politikai filozófia

Mivel Bibó nem volt filozófus, ezért politikai filozófiája sem lehetett. Politikai-jogi gondolkodó volt, aki írásaiba olykor régi filozófus szerzők nevét, esszenciális gondolatait is beleszőtte. Ezzel szemben Robert N. Berki azt állítja, hogy Bibónak *Az európai társadalomfejlődés értelme* című esszéje alapján megrajzolható Bibó politikai filozófiája, noha ő is elismeri, hogy „Bibó élete során viszonylag keveset publikált a politikai filozófiához

köthető témákban”.¹ Ennek az írásnak – Berki szerint – politikai filozófiai szempontból meghatározó eleme volt Bibó antropológiája. Bibó amellet érvel, hogy az emberi életnek nem szükségszerű része a félelem. Mi több, az emberi élet jellegzetessége – szemben az állatvilággal – nem a félelem, vagyis nincs természeti törvény alapja annak, hogy az emberek eleve félelemben éljenek. Bibó István szerint az európai kultúra és a kínai kultúra tett arra kísérletet, hogy „a szabadság és a félelemmentes nyugodt értelem uralmát” állandósítsa és intézményesítse.² Meglátása szerint az ember az egyedüli lény, aki fajtársában félelmet kelt. Teszi ezt azért, mert a halálfélelem hajtja, valójában félelemkeltéssel próbálja orvosolni egzisztenciális félelmét. A hatalom ahhoz kell az embernek, hogy másokat kényszeríteni tudjon, uralma alá hajtson. Csakhogy, írja Bibó, „tévútra vezet, ha a hatalom, a kényszer, az erőtudat fokozásával akarok megszabadulni a félelemtől. A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.”³

Hogy erre miért nem jöttek rá az emberek korábban?! Mennyi háborút meg lehetett volna spórolni, nem beszélve az egyéb, politikai és nem politikai okokból elkövetett emberi gonoszságról. Egyszerűen nem derül ki, hogy Bibó hiányos politikai műveltsége vagy megmosolyogtató, ám tudományosnak álcázott naivsága miatt nem vesz tudomást a politikai bölcséleti irodalom realista érvrendszeréről. Ha már a félelmet teszi meg antropológiai kiindulópontul, akkor vitába kellett volna szállnia Hobbes filozófiájával. Erős a gyanúm azonban, hogy a félelem középpontba állítása Franklin D. Rooseveltnél 1933. március 4-én elmondott első beiktatási beszédére vezethető vissza. A gazdasági válság éveit alatt mi mást is mondhatott volna egy új amerikai elnök, mint ezt: „So, first of all, let me assert my firm belief that the only thing *we have to fear is fear itself* – nameless, unreasoning, unjustified terror which paralyzes needed efforts to convert retreat into advance.” Vagyis az egyetlen dolog, amitől félni kell, az maga a félelem. Nem filozófiai alapon, hanem az adott történelmi körülmények miatt. Bibó is pontosan így járt el ebben a kérdésben, csupán megpróbálta egy nem túl megérvelt antropológiai okfejtéssel alátámasztani politikai mondandóját. De ez nem politikai filozófia, hanem filozofálgatás a politikáról.

Visszatérve Hobbesra, szerinte az ember cselekvését az erőszakos haláltól való félelem határozza meg, nem pedig általában a halálfélelem. A halálfélelemtől ugyanis – hiszen „egzisztenciális” – nem lehet semmilyen módon megszabadulni, erre nincs politikai, se semmilyen más orvosság. Ha Bibó arra gondol, amire Hobbes is, akkor viszont nem az állatvilággal kellene példálózni, ahogy Bibó teszi, mert a probléma nem az

¹ Robert N. BERKI: *A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája*, ford. Csepregi András = BIBÓ István *Egyetemi előadásai 1942–1949*, szerk. Dénes Iván Zoltán, s. a. r. Balog Iván – Tóth László Dávid, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2004. 253–278. (Hálózati verzió: www.bibomuhely.hu/articles/bibo_filozofia.htm; Berkit innen idézem.)

² BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*, III., Magvető, Budapest, 1986, 13. [A továbbiakban: BIVT I–III.]

³ *Uo.*, 12.

ember első természetében keresendő (halálfélelem). Hanem a második természetében, amit az ember maga alakított ki a közösségi együttélés megkönnyítése és saját állatias részének kezelése érdekében. Teljesen inkompetens azzal érvelni, hogy az állatvilágban nem figyelhető meg az a fajon belüli pusztítás, mint az emberek körében. Egyrészt az állatok is félnek, ez önfenntartási ösztönük velejárója, továbbá az emberi természet titka éppen abban van, hogy nem úgy éli az életét, mint az állatok. Szabad, de közösségi lény is, s mint ilyen, célokat tűz ki, melyeket el akar érni – az egyed és a közösség céljai azonban gyakran végzetes konfliktusba kerülnek. Ráadásul más egyéneknek is hasonló céljaik lehetnek, verseny alakul ki közöttük, mert az ember alapvetően állatias, s csak másodsorban eszes, intelligens teremtmény. A verseny célja elsősorban az önfenntartás, másodsorban a minél több élvezet elérése – ez az emberi élet alapténye. Az eszes rész felülkerekedésének kérdése a politikai filozófia keletkezésétől fogva létezik. Mivel az emberek különböző helyzetekben és különböző mértékben használják eszes részüket, elkerülhetetlen, hogy a szükségszerű irányítás kialakítása a hatalom kiépítésével járjon együtt. Bibó szerint a hatalom humanizálható, amin – igen rövidre fogott antropológiájából kiindulva – azt értheti, hogy az embernek csak be kell látnia: az uralom rossz. Sőt minden helyzetben be kell látnia, hogy egyedül a befelé fordulás, az önmagunkba nézés, a szégyenérzet segít: „Aki megdob kövel, dobd vissza kenyérrel tehát nem azt jelenti, hogy bambán tűrjük el, ha megdobnak kövel, és bambán próbáljuk az ellenfél kegyeit keresni, hanem azt, hogy találjuk meg azt a gesztust, amelyik a kövel dobálóban felkelti a saját cselekedete feletti szégyenkezést, a saját cselekedete hiábavalóságának a megismerését.”⁴ Ez a fajta antropológiai optimizmus, miszerint gesztusokkal, szégyenérzettel és megismerés révén az emberek megváltoztathatók, nélküli a politikai tudás tapasztalati és ismeretelméleti alapjait. Bibó egyszerűen nem volt hajlandó figyelembe venni a politikai tudás ellentmondásosságát. S szemben a liberálisokkal – akik jogi eszközökkel igyekeznek depolitizálni a hatalmat –, ő egyszerűen egy jóakarátú, vágyakat összegző moralizálással akarja a politikát befolyásolni.

Ezt még Rousseau sem gondolta ilyen egyszerűen. Gandhival húzható halvány párhuzam az erőszakmentességet illetően, beleértve a kritika azonosságát is: sem Gandhinak, sem Bibónak nem volt reális képe a gonoszról. Arról, hogy a gonoszság az emberi természet szerves alkotórésze, ami még az eszes emberi részt is képes kihasználni. Mennyire vehető komolyan egy végsősoron vágyakon alapuló, a realizmust és a tényleges politikai tudást nélkülöző felfogás? A politikai tudás első kérdése a hatalom. Ha ezt valaki egyszerűen kikerüli, akkor nehéz vele racionális vitát folytatni. Annak ellenére, hogy valóságközelinek akarja láttatni magát, valójában az irracionális naivitás a legjellemzőbb Bibó politikai felfogására.

⁴ *Uo.*, 45.

Torzulás és reakció

Innen érthető meg Bibó politikai gondolkodásának kulcsfogalma, a *torzulás*.

Berki szerint Bibó esszéket írt, nem a formalizált tudomány által elvárható kritériumok szerint, mégis tudományos igényességgel. Ez fontos kérdés, fontosabb, mint sokan gondolnák. Az esszé a klasszikus filozófia szemléletmódját hordozza, miszerint a bölcsesség felette áll a tudásnak. Ezért egyesítheti a különböző területről érkező szerzőket: szépírókat, művészeket, természetbölcseleket, újságírókat, filozófusokat. Bibó azonban bölcselőként valójában egy historicista gondolkodó volt, akinek a politikai gondolkodást nem a filozófia, hanem a történelem tájékoztatja. De még ez sem igaz ebben a formában: a történelmi realitások ugyanis kevésbé foglalkoztatták, őt egy metatörténetiség motiválta. E szerint minden dolognak története van, a dolgokat a történelmen keresztül ismerhetjük meg. De számára a történelem nem szaktudományként, még kevésbé kutatási területként jelent meg, hanem valamilyen szellemtörténeti egységként – melyben a dolgok valósága elvonttá, sőt egyenes vonalúvá válik. A legkülönbözőbb írásaiban jelenik meg a „torzulás”: szerintem ez a fogalom a kulcsa összes írásának, politikai gondolkodói minőségének. Bibónál torzul a lelki alkat, a társadalmi berendezkedés, a politikai gondolkodás. Számára ez nem elméleti kérdés, hanem politikai. Ahogyan a II. világháború utáni helyzetet látva Magyarországról írja: „a régi világ továbbélése nemcsak annak tudatos hívein keresztül fenyeget, hanem tömegessé vált beteg beidegződésein keresztül is. Mindenekelőtt a társadalom hierarchikus szemlélete, az emberek rangkorsága, a hatalomgyakorlásban az uralmi szellem túltengése a szolgálat szelleme felett, a »képesítés«-ben és az »állás«-ban rejlő rang- és kiváltságtudat túltengése a feladat és szolgálat tudata felett: mindezek oly módon át meg áthatották egész társadalmunkat, hogy politikai fordulatok és személycserék magukban el nem törölhetik őket, s ezek számos vonatkozásban akadályozzák, de egyben kompromittálják is társadalmunk folyamatban lévő nagy átalakulását.”⁵

Mihez képest torzul el bármi is a történelemben? Mivel Bibónak nincs semmilyen szisztematikus filozófiai felfogása, inkább csak találgathatunk. Az egyenes vonalú történelemfejlődés felfogása tipikusan modern, különösen a marxizmust jellemzi. A klasszikus liberális vagy whig történelemfelfogás is a haladást állítja középpontba, de nála nincs szó determinizmusról. Bibó nem is vallja a determinizmust. Akkor mivel érvel, honnan a sok torzulás, zsákutca? Állandóan abba ütközik az olvasó, hogy Bibó utal valamilyen klasszikus gondolatra vagy szerzőre, de soha nem azért, hogy ezekkel a gondolatokkal, szerzőkkel dialogikus viszonyba kerüljön. Csak azért idéz bárkit is, hogy illusztrációnak használja; forrásaihoz kevésbé filozófiai, inkább politikai viszony fűzi.

„A politikai gondolkodó és kutató feladata továbbá, folytatja Bibó, hogy kijelölje a társadalomfejlődés irányait” – írja Berki. Miben különbözik ez a marxista felfogástól?

⁵ BIVT II., 609.

Vagy a tévelygő, utópikus észhasználat más modern képviselőitől? Bibó hitt a haladásban, a progresszióban, ennek rendelte alá az értelmiséget is, ahogy a racionalitás célját is ebbe helyezte. Az *Értelmiség és szakszerűség* című, 1947-es írásában nagyrészt a háború előtti értelmiséget inti, hogy tagjai megrekedtek „a demokráciával, különösen annak baloldalával szemben való bizalmatlanság, megriadtság és ellenségesség állapotában”, mivel ami addig a magyar demokráciában történt, az „a kommunisták akarátának az érvényesülését jelenti”. De a kommunistákhoz is volt szava: „viszont a baloldal, főleg a kommunisták, ha a szakszerűség sérelmeit hallják emlegetni, azonnal a reakcióval szemben helyezkednek harci készenletbe”.⁶ Ezen a példán keresztül is világos, hogy Bibó normalitáson az ész által belátható legjobbat érti. Azaz minden torzulás, ami nem az ésszerűséget követi. Az értelmiségnek – konkrétan értelmezve – „az úri középosztályi tudattól” kell elszakadnia, hogy „ezzel megszűnjék mindaz a hazugság és mindaz a zavar, mely az értelmiség és a szakszerűség kérdése körül mindmostanáig uralkodott”.⁷ Különös szavak ezek: ezek szerint először is értelmiségi az, akinek diplomája van. Másodszor, az értelmiség osztályhoz kötött, harmadszor, az úri középosztálynak leáldozott, negyedszer, az értelmiségnek szakmai, nem politikai feladatai vannak. Végsősoron csak azt állítja, hogy van a két világháború közötti, zsákutcás magyar történelem, s aki ehhez értelmiségiként kötődik, az akadályozza a kibontakozást, a torzulás pártján áll. Odáig nem megy el, hogy a modern értelmiség hatalomhoz fűződő szerepét értelmezze, nem foglalkozik a Szovjetunióval, sem a nyugati értelmiségi szerepekkel – az értelmiség fogalmának értelmezése kimerül egyfajta technokrata szemléletben. Ugyanakkor beleérthető egyfajta természetjogi gondolkodás is: mindenki végezze a saját dolgát, amire természeténél fogva hivatott. Ezt azonban Bibó nem mondja, így könnyen beleeshetünk a mítoszképzés csapdájába, azaz értelmezéseket erőltetünk a gondolkodóra.

Bibó István eszmei szempontból nem ideológiákhoz, hanem a szabadság erkölcsi védelméhez ragaszkodott. Módszertani szempontból azonban érvelésében gyakran eklektikuság vagy következetlenség mutatható ki. Hogy Bibó bizonyosan nem volt konzervatív politikai gondolkodó (noha nem volt eleve elutasító a konzervativizmussal szemben), az kiderül a reakció fogalmának kommunisták által megterhelt használatából. Bibó István e fogalom esetében sem a filozófiai értelmezést választotta, hanem egy politikai probléma erkölcsi megítélését és megoldását helyezte előtérbe. A reakció fogalmát nem tekintette önmagában elutasítandónak, de konkrét politikai helyzetben követte kora szóhasználatát: „A konzervatív, tradicionalista reakció elleni harcnak tehát az igazolási eljárás, a népbíróság és az internálás nem alkalmas eszközei”, helyette „egész rétegek feltételeit megbélyegzés nélkül megváltoztató intézkedésekre van ehhez szükség egy átfogó reformpolitika nevében”.⁸ Ebből következően a konzervativizmusban sem

⁶ *Uo.*, 508–509.

⁷ *Uo.*, 522.

⁸ *Uo.*, 34.

látott többet, mint hogy „Magyarország 1944-ben a fejlődési zsákutcának, az eleven tradícióktól való végleges elrugaszkodásnak és a politikai erkölcsök lezüllesztésének olyan mélypontjára jutott, hogy a legtisztességesebb konzervativizmussal szemben is felvethető az a kérdés: mit akar egyáltalán Magyarországon konzerválni”.⁹

A konzervativizmus sosem jelentette pusztán a tradíciók követését. Az sem igaz, hogy Magyarországon nincs mit konzerválni, ezt csak a kommunisták gondolták így. Hazánkban súlyos hagyománnyá éppen a minden előző rendszer örökségét száz százalékban elvető forradalmi gondolkodás vált. Mindenesetre Bibó politikai kijelentése megint azt mutatja, hogy filozófiai mélység nélkül használ hosszú bölcseleti történettel rendelkező politikai fogalmakat. Hermeneutikai, vallásbölcseleti vagy eredeti eszmetörténeti problémák felvetése egyáltalán nem, vagy csak kevésbé jellemzik írásait.

Érdekes még néhány szót ejteni a *reakció* és a *perverzitás* fogalmáról, mert fontos érzékeltetni, hogy Bibót mennyire nem érdekelte a kor politikai szóhasználatán határozottan felülemelkedő, filozófiai mélységű fogalomérzékenység. A konzervatív attitűd reakcióssága azt jelenti, amit például Albert O. Hirschman a *The Rhetoric of Reaction* című munkájában megírt. Hirschman három gondolati jelenséget nevezett meg, amelyek a konzervatív gondolkodásmódot jellemzik: a perverzitás, a hiábavalóság és a kockázat. A perverzitás tétele azt mondja ki, hogy „minden visszaüt”, vagyis a jelentős vagy radikális javítási szándékok a célul kitűzöttnek pont az ellenkezőjét érik el. A hiábavalóság tézise szerint a társadalmi átalakítási szándékok haszontalanok lesznek; a kockázat tétele pedig azt állítja, hogy a változtatás költségei túl magasak, vagy veszélyeztetik a már kialakult és elért eredményeket. A szerző számtalan eszmetörténeti példát hoz mindegyik tételére, majd egy ponton összehasonlítja a reakciós és a progresszív felfogást: 1. a reakciós szerint az előre eltervezett cselekvés borzalmas következményekre vezet; a progresszív szerint az előre megfontolt cselekvés nélkül borzalmas következmények lesznek; 2. a reakciós szerint egy új reform veszélyezteti egy korábbi eredményeit; a progresszív szerint az új és a régi reformok kölcsönösen erősítik egymást; 3. a reakciós szerint az előre eltervezett cselekvés a régi rend állandó strukturális elemeit akarja megváltoztatni, ami eleve hatástalan és hiábavaló; a progresszív szerint az előre elgondolt cselekvést történelmi erők támogatják, amelyek megállíthatatlanok, ezért hiábavaló az akadályozása.¹⁰ Eltekintve a két álláspont nyilvánvaló belső logikai ellentmondásaitól, megállapítható, hogy a két felfogás közül Bibóhoz a progresszív állt közelebb. Miközben attitűdje szerint egyensúlyba akarta hozni a különböző álláspontokat, nem legyőzni akarta a neki nem tetsző felfogásokat, hanem minden vitaközvetítő felet képesnek gondolt arra, hogy belássa nézete káros vagy tarthatatlan voltát. Emiatt lehet rá mítoszt építeni: azt sugallja a bibói mítosz, hogy lehetséges a társadalom racionális irányítása, a nevelés révén kialakított belső erkölcsi gátak működnek, a szabadság olyan abszolút érték, amely képes utat törni magának.

⁹ Lásd még erről UNGVÁRY Krisztián: *Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei*, Beszélő 2000. január.

¹⁰ Albert O. HIRSCHMAN: *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*, The Belknap Press of Harvard UP, 1991, 167.

Értelmiség és mítoszteremtés

Hogy Bibó körül mítosz alakult ki, az jól látszik abból is, hogy homlokegyenest ellentétesen ítélik meg a különböző szerzők Bibó viszonyát a kommunizmushoz. Ungváry Krisztián szerint Bibónak „»Az európai egyensúlyról és békéről« és a »Zsidókérdés Magyarországon« című tanulmányai minden magyar értelmiségi alapműveltségéhez tartoznak. 1945 és 1948 között keletkezett egyéb írásai azonban félelmetes egyoldalúságról is tanúskodnak. Ez elsősorban a kommunista párttal kapcsolatos kritika torz módjában, az antikommunista attitűd teljes hiányában nyilvánul meg.”¹¹ Ezzel szemben Faggyas Sándor így fogalmaz: „Bibó politikailag elkötelezett, antikommunista baloldali, ugyanakkor szellemi, erkölcsi fundamentumait tekintve keresztyén, demokrata gondolkodó és közéleti ember volt, aki minden diktatúrát, elnyomást és kizsákmányolást következetesen elutasított.”¹² Igazából kétféle válasz adható erre a kérdésre: el kell különítenünk intellektuális és politikai válaszait. Az intellektuális válaszok filozófiai értelemben alig értékelhetők, vagy ha igen, akkor eklektikus érvelést, akár politikai bölcseleti hiányosságot kell rendre megállapítani. Ami pedig a politikait illeti, Bibó racionalizmusba vetett hite a mindenkori progresszió oldalára állította őt, hogy a politikai naivsága így még feltűnőbbé váljon. Lineáris-historicista (a fejlődés relativizálja a korábit) történelemszemlélete is ezt támasztotta alá. Szerinte a normális, nem torzult politika elsősorban az ész által diktált és az erkölcs fennhatósága alatt koordinált irányítás (szinoptikus módszer). Bibó az a fajta naiv volt, aki racionalitással fedte el a dolgok valódi természetét, az észjog sokkal inkább izgatta, mint a természetjog.

A szakirodalom egyértelműen fogalmaz az őt ért sokféle eszmei befolyásról. „Azt is érzékelhetjük, hogy Horváth Barna természetjog-felfogása, a neokantiánus értékfilozófia dualitása, a Kelsen–Verdross–Carl Schmitt vita, Guglielmo Ferrero genfi, a hatalom humanizálására vonatkozó triász (Kaland. Bonaparte Itáliában, 1796–1797, Újjáépítés. Talleyrand Bécsben, 1814–1815 és a Hatalom. A városállam láthatatlan géniusza) és előadásai (A két francia forradalom), Erdei Ferenc paraszti polgárosodás és agrárurbanizáció-konceptiója, Hajnal István európai feudalizmusról kialakított képe, mindenekelőtt a szabadság kis köreinek kölcsönös szolgáltatásokon alapuló felfogása és Szabó István magyar parasztságtörténeti művei alapvetően befolyásolták Bibó István szemléletét, hiszen annak a forrásai voltak.”¹³ Ebből a listából látszik, hogy a jogbölcselet, a történettudomány és a magyar esszéirodalom hatása alatt formálódott ki Bibó saját társadalomképe. Legértékesebbnek a szabadság fogalmát tartotta, ez fiatalkorának központi kérdése: „A szabadságfogalom – éppúgy, mint a kényszer – végzetesen és változatlanul relatív. Ha

¹¹ UNGVÁRY Krisztián: *Egy helyét kereső életmű – Bibó István 100 éves*, hvg.hu 2011. augusztus 7., http://m.hvg.hu/velemeney/20110805_bibo_ungvary.

¹² FAGGYAS Sándor: *Olvaszuk újra Bibót!*, Magyar Hírlap Online 2011. augusztus 8., www.magyarhirlap.hu/velemeney/olvassuk_ujra_bibot.html.

¹³ DÉNES Iván Zoltán: *Bibó, a legcsendesebb. Németh László hatása Bibó Istvánra*, Forrás 2011/4. (hálózati verzió: www.forrasfolyoirat.hu/0104/denes.html).

felvesszünk vagy feltételezünk abszolút szabadságot, ez nem fog különbözni az abszolút nem-szabadságtól, az abszolút törvényszerűségtől. A relativitás a szabadság egyetlen tulajdonsága, mely maga nem relatív. Amint a szabadság elveszti relativitását, elveszti valódi lényegét is. Beszélhetünk abszolút szabadságról, de nem találhatunk oly jelentés-összefüggést, mely ennek megfeleljen.”¹⁴ Az ilyen és ehhez hasonló eszme-futtatásai jogbölcseleti gyökereire utalnak, de jelen vannak a klasszikus bölcselet elemei is; főként kantiánus etikai megfontolások fedezhetők fel, amelyek későbbi írásaiban ritkulnak. Ez a fiatalkori műve (*Kényszer, jog, szabadság*, 1935) filozófiai szempontból olykor súrolja a trivialitás határát, ami arra utal, hogy Bibónak nem volt valódi filozófiai vénája, de megállapításai mindazonáltal alkalmasak a tévelygők eligazítására. Aki pedig nagyon hisz a politika erkölcs alá rendelésének lehetőségében, annak Bibó művei kifogyhatatlan utalásfolyammal és eszme-futtatással szolgálhatnak – s mivel a valóság ellenáll, lassan mítosszá növekszik Bibó munkássága és személye. Akik szívesen kelesztik a mítoszt, azok a magyar értelmiség 1980-as években kialakult világgépének hívei: reformok kellene, liberalizálni kell, a kommunizmus belső megvilágosodás révén, aufklérista módon átalakítható, a történelem a végső mércéje mindennek. Ergo létezik haladás, az erkölcs relatív, a szekularizáció a haladást szolgálja, a politika az értelmiség szolgálólánya, vagyis a munkásosztály vezető szerepét egy részben technokrata, részben historicista moralizálással magát kitüntető értelmiség veszi át. Mindez megtalálható Bibóban, ezért kedveli őt a magyar értelmiség, amely nem jobb- vagy baloldali, hanem elsősorban „értelmiségi”. Ez a fajta gondolkodásmód magyar unikum, nagyrészt ebben a szellemi televényben kell keresni a sajátos magyar út értelmezését. Ez a gondolkodásmód nem szereti a filozófiát, az igazságkeresés könyörtelenségénél többre tartja a kompromisszumot, a modern tudományt is csak annyiban fogadja el, amennyiben nem sért érdeket. A politikust lenézi, az önzést rafinált módon műveli, egocentrikus, ezért végtelenül cinikus és nihilisztikus jellegzetességeket mutat. Amikor Bibó úgy fogalmazott, tisztában van szövegei naivságával, ezzel azt is kifejezte: írásukkor mély meggyőződés vezette. Értelmiségi követői csak a racionalitásban hisznek, ami a modern cinizmus előszobája, ha ugyan mára nem maga a nappali. Bibóban még élt az őszinte és szenvedélyes igazságkeresés: a hatalmat ugyanis csak úgy lehet humanizálni, ha kikacsintás nélkül elfordulunk tőle. Neki még volt reflexiója az értelmiség és hatalom viszonyáról, a mai, felfogását tekintve az 1980-as években formálódott értelmiség azonban egyszerűen képtelen önmagát hatalmi tényezőként értelmezni. Nem biztos, hogy a gondolkodó tisztában volt a modern értelmiség örök, évszázadokkal korábban gnosztikusnak nevezett vonzalmával. Lehetséges-e teljes vagy tökéletes tudás? Bibót a válasz – miszerint lehetséges teljes vagy korlátlan tudás – köti össze a későbbi értelmiséggel. A fokozatosság viszont elválasztja tőle: Bibó István még tisztában volt a kétely és a korlátozottság lehetséges erejével.

¹⁴ BIVT I., 60–61.

*

Nem állunk jól politikaelméleti életművekben. Bibó István hátrahagyott egyet, érdemes megbecsülnünk. De ha mítosszá kívánjuk alakítani, akkor keservesen csalódnunk fogunk, mert Bibó műve nem áll sem idő, sem kritika felett. Minket pedig csak az önmagunkon való fölülemelkedés menthet meg, nem pedig Bibó István értelmiségi mítosszá emelése.

Falusi osztályterem Erdélyben, 1980-as évek

erde-
dálni
k az
ségi

Brassó, 1950-es évek

Brassó, 1989